

Els castells a l'edat mitjana

Introducció

Quan ens acostem a un castell, a les restes més o menys ben conservades d'una fortificació medieval, i intentem d'analitzar-ne les característiques, hem de tenir present que qualsevol castell tenia en primer lloc un objectiu militar, facilitar la defensa dels qui eren dins. També tenia però la finalitat de fer de residència dels seus senyors. Així mateix, tenia sovint un paper en l'administració i en el control d'un territori. Les fortificacions eren el reflex d'un poder, tant militar com jurisdiccional i dominical. Cal destacar, però, com assenyala N. J. G. Pounds, que el paper administratiu i polític del castell, sovint, durant llargs períodes, va

ésser molt més important que la seva funció purament militar.

Amb tot, el castell era, en primer lloc, una fortificació pensada per a complir unes funcions militars. El castell evolucionà al llarg de l'edat mitjana en funció dels canvis esdevinguts en les tècniques militars. A Catalunya, l'existència d'una frontera amb el món musulmà va fer que les construccions fossin molt més avançades, des d'un punt de vista defensiu i constructiu, que en molts altres països de la resta

Els Castells neixen amb finalitats militars i això vol dir guerra (ARXIU ARB)

d'Europa. Al nostre país trobem, vers l'any 1000, molt més aviat que en altres zones, les torres de pedra de planta circular, els castells de planta quadrangular amb torres als angles o les muralles amb torres de flanqueig. Algunes d'aquestes innovacions no es difongueren a la Gàl·lia o a Anglaterra fins als segles XII o XIII, de vegades com a conseqüència d'una influència que provenia directament de l'Orient mitjà i havia arribat arran de les croades.

El castell era també un lloc on viure, format, de vegades, per torres, patis, sales, cambres, cuines, presons, camins de ronda i amb els objectes de la vida quotidiana de la gent que hi habitava. Aquesta visió ens permet

de passar de la poliorcètica i de l'anàlisi de les fortificacions com a llocs per a la guerra a l'estudi de l'espai quotidià on vivien unes persones, unes famílies amb els seus servents. Aquesta anàlisi del castell com a residència es pot fer a partir de les fonts documentals, com poden ésser els inventaris de béns que hi havia al seu interior, o bé a partir dels treballs arqueològics.

El castell era un element més del paisatge medieval. El paisatge és tot allò que podem veure al nostre entorn des d'un lloc determinat. L'existència d'un castell, situat en un indret dominant, tenia un pes notable en l'organització del territori. A Catalunya hi ha molts pobles castrals, nascuts al peu d'un castell. Així mateix, el castell també tingué importància a l'hora d'establir els límits. Els límits dels castells termenats de vegades coincidien amb els de les parròquies i sovint han arribat fins nosaltres en forma de partions municipals.

Estudis i noves aportacions

No pretenem pas fer una anàlisi exhaustiva de les aportacions que s'han dut a terme darrerament a Europa i al nostre país. Només volem destacar alguns aspectes i algunes de les novetats que s'han produït al llarg dels darrers anys en els estudis sobre els castells, des de diversos plantejament metodològics.

• **El castell i els seus elements defensius.** Darrerament han sortit diversos llibres on s'estableix un vocabulari amb relació als castells i amb relació a tots els

seus elements. Podem esmentar, pel que fa al món francès, el llibre de Jean Mesqui, *Château forts et fortifications en France*, Flammarion, París, 1997. En anglès té un plantejament semblant l'obra de Stephen Friar, *The Sutton Companion to Castles*, Sutton, Stroud, 2003. En relació amb el món castellà, podem esmentar el volum de L. de Mora-Figueroa, *Glosario de Arquitectura Defensiva Militar*, Càdis, 1996.

• **El castell dins la societat i el castell com a símbol de poder.**

Fem esment d'un clàssic: el llibre de N. J. G. Pounds, *The medieval Castle in England and Wales. A social and political history* (Cambridge University Press, Cambridge, 1990). Com ja hem dit, Pounds va més enllà del castell com a fortificació i s'endinsa en l'estudi del castell en la pau i en la guerra, el castell i la comunitat, el castell i l'Església, i, en definitiva, en els diferents papers del castell en la societat. En el llibre de R. Liddiard, *Castles in context. Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500* (Windgather, Londres, 2005) trobem el següent plantejament que ens il·lustra sobre els canvis esdevinguts: "la darrera dècada ha vist una revolució en el nostre coneixement del castell. Prèviament, els estudiosos l'havien vist essencialment com a una estructura militar: un edifici en què la necessitat de poder resistir un setge en determinava alhora l'arquitectura i l'indret on s'edificava. Des del món acadèmic ara es planteja una imatge més complexa i es crida l'atenció sobre la simbòlica projecció de poder del castell, la seva posició en el paisatge i, fins i tot, el seu paper estètic." Un altre llibre molt notable, aparegut recentment, és el d'André Debord, *Aristocratie et pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale*, Picard, París, 2000. És una aportació molt notable –i ben il·lustrada– que, amb el suport de l'arqueologia i de la història social, intenta plantejar-se quins mitjans van permetre que la societat feudal s'estructurés; l'autor ho fa a partir de la premissa que, a l'edat mitjana, no hi havia poder si hom no disposava d'un castell.

Bona part dels castells són construccions que evolucionen al llarg del temps (ARXIU ARB)

• **El castell com a jaciment arqueològic.**

En parlar de l'arqueologia de les fortificacions medievals, en primer lloc cal recordar les pioneres excavacions de 'motes' dutes a terme a Normandia, per M. de Bouiard (autor d'un acurat manual sobre arqueologia medieval). Si avancem uns anys, el 1990, John R. Kenyon va editar el llibre *Medieval Fortifications* (Leicester University Press, Leicester i Londres), dedicat a estudiar els castells anglesos només a partir de les excavacions dutes a terme en aquest país. S'hi analitzen les defenses i l'espai domèstic en profunditat: és un reflex de l'avançat estat de les excavacions arqueològiques, ara ja fa divuit anys, a Anglaterra. En un nivell molt diferent, podem recordar el bonic llibre de M. E Gardel, *Vie et mort d'un castrum* (L'Hydre, Caors, 2004), on no només s'estudia arqueològicament el castell ans també el poble que es bastí als seus peus. La llista de llibres i d'articles es podria allargar moltíssim. Fem esment, per acabar i amb relació a Catalunya, del llibre resultat de les excavacions fetes al castell de Mataplana i dirigides per M. Riu (Universitat de Barcelona, Barcelona, 1994).

• **El castell com a element del paisatge.** L'obra d'O. H. Creighton, *Castles and Landscapes* (Continuum, Londres, 2002) ha represen-

tat una notable aportació amb vista a valorar el castell com un element fonamental del paisatge medieval, que s'adapta a un paisatge determinat i que immediatament el transforma. Al final d'aquestes pàgines ens endinsarem breument en aquest tema del paisatge històric, d'una manera especial pel que fa al poblament.

• **El castell com a espai quotidià.**

Podem recordar recerques molt diverses sobre aquest tema, algunes de fetes a partir de l'anàlisi dels inventaris dels béns mobles que hi havia dins de les fortificacions. Esmenten dos treballs de T. M. Vinyoles (Riu (ed.) *Castells...*, 1987; *Actes del congrés...*, 2003), un de R. Espadaler sobre el castell de Montesquiu (1993) o un capítol del meu llibre *Castells de la Catalunya Central* (1997), dedicat sobretot al castell de Tous. També podem fer esment del llibre col·lectiu, ben il·lustrat, *Castles in Italy. The Medieval Life of Noble Families* (Colònia, 2001). A partir de les excavacions arqueològiques, també s'han fet aportacions molt notables; en aquest sentit, podem recordar el llibre M. Colardelle i E. Verdel, *Chevaliers-paysans de l'an mil au Lac de Paladru*, Éditions Errance, 1993 (o consultar el lloc web: www.culture.gouv.fr/culture/arcnat/charavines/fr/index.html).

• **Inventari i estudi de les fortificacions d'un territori.** Darre-rament han sortit estudis força exhaustius dels castells de diversos països europeus. Hem esmentat diversos llibres sobre França i sobre Anglaterra. Podem recordar també els magnífics

estudis sobre els castells altmedievals italians (G. P. Brogiolo i S. Gelichi, *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*, Florència, 1996) o castellans (J. A. Gutiérrez, *Fortificaciones y feudalismo en el origen y formación del reino leonés*, Valladolid, 1995). També podem fer esment dels estudis sobre fortificacions escoceses (C. Tabraham, *Scotland's Castles*, Batsford, Londres, 2005) o irlandeses (D. Sweetman, *The medieval Castles of Ireland*, Boydell, 1999). Pel que fa les terres occitanes, esmentem l'acurat *Atlas des châteaux du Vivarais (Xe-XI-Ile siècles)*, de P.Y. Laffont (Lió, 2004). No volem però cloure aquestes línies sense fer esment de l'obra *Catalunya Romànica*. En els seus 27 volums trobem recerques sobre centenars de castells, acompanyades amb fotografies i molt sovint amb plantes dels edificis estudiats. Aquesta obra es pot complementar amb les notables aportacions precedents (com els sis volums d'*Els castells catalans* coordinats per P. Català i Roca) i amb les nombroses recerques locals, relacionades amb diferents comarques, que s'han publicat al llarg dels darrers anys (Empordà, Garrotxa, Gironès i Pla de l'Estany, Maresme, Penedès, Catalunya Central, Montsià, Vall d'Aran, etc.).

Elements d'un castell

Edificis: torre, sales i muralles. En molts dels castells, especialment els fets al segle X i els d'època romànica, l'element fonamental era la torre mestra. Així hoveiem, per exemple, al castell de Sant

Pere de Ribes, del segle X, al castell d'Alsamora, del segle XI, o al castell de la Manresana dels Prats de Rei, del segle XII. Tot i aquest paper fonamental de la torre, en principi, si la fortificació era un castell, gairebé sempre aquesta torre havia d'ésser acompanyada d'un recinte, més gran o més petit, o d'una sala. Moltes vegades, però, aquest clos o la sala exterior han restat molt malmesos.

Les torres solien tenir un o més pisos, fets amb trespols de fusta o bé amb cúpules o voltes de pedra. La forma de la planta de la torre normalment respon a la manera com es feien en una època determinada o bé a les necessitats del constructor. Hi solia haver, sobretot, torres de planta quadrangular i de planta circular; en alguns moments, propers a l'any 1000, es feren també torres de planta rectangular amb els angles arrodonits. Ja en un moment tardà, se'n feren de poligonals.

La finalitat de la torre era fer de guaita per a controlar un territori o un camí, fer senyals de nit i de dia (amb foc o fum) o bé ésser, en cas d'atac, el darrer refugi dels que s'estaven al castell. També, en especial al món feudal, la torre mestra tenia una funció simbòlica de representació del poder amb relació als superiors o també, certament, als inferiors.

En molts castells, com al magnífic castell de Mur (Pallars Jussà), a part de la torre hi és ben visible un *recinte* dins el qual hi podia haver una sala més o menys espaiosa, una *cisterna* o aljub, un graner i altres dependències. Com hem dit, en aquesta mena de fortificacions, moltes vegades ara resta ben poca cosa d'aquest recinte exterior, a part d'algunes filades de pedres d'alguna de les seves parets. Al castell preromànic d'Ardèvol (Solsonès), quan es feren unes excavacions arqueològiques, es descobriren unes petites sales annexes a la torre, desconegudes anteriorment.

Sovint hi havia més d'un recinte de muralles. D'una banda, hi podia haver un *recinte sobirà*, situat al voltant de la torre o de la sala. D'altra banda, també hi podia haver, al costat d'aquest clos sobirà, un *recinte jussà*. En

La torre és essencialment la construcció castellera (ARIXU ARB)

qualsevol d'aquests recintes hom podia edificar diverses *torres d'angle* o *de flanqueig*, situades en un angle del mur o bé construïdes per separar dos trams de mur o *cortines*. Sovint, aquestes torres de flanqueig o angulars tenien la forma de *bestorre* o de mitja torre; podien ésser de planta semicircular o bé quadrangular. Al Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall, a Castellví de Rosanes o a Font-rubí, veiem bones mostres, d'èpoques diverses, del recinte superior del castell. Al mateix castell de Castellví de Rosanes o als castells de Montsoriu, Ponts, Miravet, Claramunt, etc., també trobem un segon recinte, inferior o jussà.

En alguns castells, en principi més tardans, d'època gòtica, els murs i les sales de la fortificació s'organitzaven al voltant d'un *pati* situat en una posició central. En són bons exemples el castell de Montgrí (Baix Empordà), del segle XIII, o el castell de Balsareny (Bages). En parlarem detingudament més endavant.

Així mateix, en moltes fortificacions hi havia un *vall* (o fossat) al voltant de l'edifici o, més sovint, al costat menys protegit. El castell de Tor (Pallars Sobirà) era protegit, a l'extrem de la carena del turó menys defensada pel relleu, per un vall ample i profund, tallat a la roca. Al vall del castell de Llinars o del Far (Vallès Oriental) es descobrí, quan fou excavat, una gran quantitat

de material ceràmic i metàl·lic d'època medieval, estudiat i publicat per L. Monreal i J. Barrachina. En castells residencials més tardans, el vall buidat a la terra podia envoltar tot el perímetre de la fortificació, tal com s'esdevingué, per exemple, al castell de Cellers (Parets, Vallès Oriental). Fou sobretot per tal de superar aquesta mena de vall, que es va construir el pont llevadis o, com diuen les fonts medievals, el *pont de balança*.

Aquests són els elements principals de molts castells, els quals es varen poder organitzar de forma diferent al llarg del temps i segons les característiques del terreny. A aquests elements en podríem afegir d'altres, menys usuals als petits castells de l'edat mitjana, però utilitzats als grans castells i en algunes poblacions o viles emmurallades, com poden ésser uns portals, de vegades força complexos, amb *rastells* (que baixaven verticalment i tancaven l'accés), amb *barbacanes* o construccions situades davant d'una porta principal, més enllà del vall, o amb les *torres albarranes*, bastides a una certa distància del clos principal de la fortificació.

Els murs. L'aparell constructiu, la forma com són col·locades les pedres del mur, és un dels aspectes que ens pot permetre de conèixer la data en què fou feta una fortificació. A l'hora d'analitzar l'aparell constructiu d'una fortificació, un dels primers elements que cal veure és la forma com estan col·locats els carreus o pedres. En general, les pedres que formen els murs dels castells de l'alta edat mitjana

solen estar col·locades en filades més o menys ben arrengrades. A més, normalment, les parets dels castells –com les de les esglésies– solen posseir dues cares de carreus treballats, l'exterior i la interior, amb un farciment intern de *reble*, això és, de pedres de mides diverses sense treballar i de morter. Normalment els carreus són units amb morter de calç; molt més rarament trobem morter de guix o bé només fang.

A grans trets, podem parlar de l'evolució següent en el tipus d'aparell constructiu. Abans de l'any 1000, els murs solien ésser fets amb pedres petites, molt poc treballades i arrengrades en filades (en els caires dels murs hi podia haver uns carreus més ben treballats; és així, per exemple, al castell d'Ardèvol, al Solsonès). Molt sovint, les pedres, en general no gaire grans, eren col·locades verticalment i formaven una mena d'*opus spicatum* (Castellví de Rosanes, Baix Llobregat). Tanmateix, en algunes construccions d'aquesta època primerenca podem trobar carreus petits o bé, en d'altres, carreus més grans i ben escairats (per exemple al castell de Viver). Les parets fetes amb pedres poc treballades eren recobertes amb un *arrebossat* de calç, com encara podem veure al castell preromànic de Vallferosa (Segarra).

Quan arribem al segle XI tendeix a predominar un tipus de carreu més rectangular, que coincideix amb el carreuat de les esglésies del primer romànic. Així ho veiem, per exemple, als castells pallaresos i ribagorçans de Mur, Llordà, Viacamp o Lluçars, fets en època d'Arnau Mir de Tost.

Al segle XII, trobem uns carreus ben escairats i una mica més grans, com per exemple al castell de la Manresana (Anoia). En alguns casos, les pedres són perfectament encaixades i col·locades a trencajunt, semblantment a allò que veiem en les esglésies del segon romànic.

Els castells del segle XIII solen tenir un carreuat mitjanament gran, rectangular, menys allargat i amb la cara externa no gaire polida. A partir d'aquest moment, als darrers segles medievals, s'esdevingué una diversificació

dels aparells. Molt sovint predomina un aparell molt irregular; les pedres són unides per un bon morter; els murs també són fets per anar recoberts d'arrebossat. De vegades trobem, però, uns petits carreus quadrats (com al castell de Cornellà, Baix Llobregat); d'altres vegades, fins i tot, es podien bastir els murs amb una espècie d'*opus spicatum*, fet amb lloses més grans que les pedres que hom feia servir al segle X. Així mateix, en un moment tardà, també és possible un aparell fet amb grans carreus ben escarriats i molt treballats. I, encara, en algun edifici, podem trobar una construcció feta amb un aparell encoixinat, que recuperava una tradició usada en època romana.

En algunes èpoques i algunes comarques també es féu servir el sistema de la tàpia. Les parets de tàpia són fetes amb terra que ha estat col·locada i assecada dins d'un motlle format per diverses posts o tapieres. S'utilitzà la tàpia en fortificacions musulmanes (Torre del Caragol o Força de l'Estany, a la Noguera) i també en castells cristians dels darrers segles medievals (Gelida i algunes altres torres i cases fortes del Penedès).

Les portes, les finestres i les espitlleres. Un dels aspectes que pot ésser motiu de confusió per a aquells que encara no coneixen gaire els castells medievals és la situació d'algunes portes. Les portes de les torres solien ésser a uns quants metres del terra exterior, molt sovint al nivell del pis principal de l'edifici. Moltes vegades, immediatament a sota d'aquestes portes veiem dos o tres forats fets al mur i destinats a suportar les bigues d'una plataforma de fusta, de la qual devia penjar una corda o una escala que permetia d'accedir-hi. Les portes dels recintes de les fortificacions o dels castells amb un pati interior solien ésser a peu pla. Normalment aquestes portes eren acabades amb un arc de mig punt. A banda i banda, als muntants del portal, sovint podem veure encara els forats per a la barra i les pollegueres on entraven els pous que feien d'eix de rotació del batent. Només als grans portals de castells importants i tardans o en les viles

Els merlets són present ja en construccions militars de l'any 1000 (ARXIU ARB)

i ciutats trobem els *rastells* o reixes mòbils. De vegades, davant o darrere de la porta, hi podia haver un *assomador*, una obertura que permetia el tir vertical des de la cambra del rastell.

En la major part dels castells hi ha espitlleres o sageteres i espiells. En trobem sobretot en les torres i els recintes dels segles XI i XII i també en els grans castells tardans. De vegades, als més antics hi havia només *espiells* o forats destinats a la il·luminació o ventilació d'algun espai, com pot ésser una escala (per exemple a Vallferosa), o petites finestres (Castellví de Rosanes). Al llarg de l'edat mitjana, hi hagué una evolució en la forma de les *espielles*: les primeres eren més petites; amb el temps, foren més estretes i llargues i tingueren els costats laterals més esbiaixats. Trobem, però, el canvi més evident quan es desenvoluparen les espitlleres per a armes de foc; tenen un forat rodó a l'extrem inferior; solen ésser ja del segle XV. Aquesta forma ens pot permetre de datar una construcció, si no és fruit d'una transformació posterior.

Els merlets, camins de ronda i cadafals. Un dels aspectes difícils de saber amb seguretat és com s'acabaven la majoria de les torres i de les muralles. És quasi impossible de saber, per exemple, com era la coberta d'una torre quan s'ha perdut tota la part superior de l'edifici. Possiblement alguna vegada hi havia un terrat, d'altres vegades hi devia haver una coberta feta amb fustes o lloses.

Sembla que ja hi havia *merlets* en alguns construccions força antigues, fins i tot d'abans de l'any 1000, tal com s'ha afirmat amb relació al castell de Vallferosa. En un moment tardà, al segle XIV, els merlets ja podien tenir una espitllera al mig; de vegades, també podien tenir, als angles superiors, sengles ganxos per a suportar l'eix superior del *mantellet* de fusta que protegia l'espai que hi havia entre merlet i merlet.

Al llarg de les muralles dels grans recintes, hi solia haver un *camí de ronda*. Una escala excavada al mateix mur o a la roca permetia de pujar-hi, tal com veiem al castell d'Os de Balaguer (Noguera) o al de Farners (la Selva). En alguns casos, el camí de ronda passava per dins de la paret, com trobem al castell de Palafolls (Maresme), damunt de la porta d'entrada.

A les torres d'alguns castells, als nivells superiors, hi havia un sistema de galeries de fusta o cadafals. Així devia ésser a Vallferosa, on es degueren fer una sèrie de *cadafals* independents, als quals s'accedia per sengles finestretes fetes a la part alta del mur. En d'altres llocs, el cadafal era més llarg i s'hi entrava per una porta (Alsamora o Sant Oïme). De vegades, la galeria de fusta envoltava tota la circumferència de la torre mestra (potser a Cruïlles, Baix Empordà), tot formant un cadafal seguit. Aquesta mena de construcció de fusta era molt usual en els castells de l'Europa septentrional.

Matacans, lladroneres i corseres. Aquests elements destinats a la defensa vertical de les fortificacions eren molt importants, per evitar que els enemics es poguessin apropar massa a les parets i als portals. A partir de l'edat mitjana central solien ésser fets d'obra. En molts castells hi havia *matacans*, petites construccions suportades per dos permòdols que sobresortien de la muralla i tenien el sòl buit. Generalment eren situats sobre les portes o sobre d'altres llocs de pas. No eren però els únics elements d'obra que permetien un atac vertical dels possibles agressors del castell.

Als darrers segles medievals es difogueren les *lladroneres* o

bertresques i també les *corseres* o matakans seguits. Sembla que aquest sistema de construcció volada i feta d'obra fou portada d'Orient. Trobem les primeres lladroneres al segle XIII; eren una caixa d'obra, coberta i volada, col·locada en llenços i torres i suportada per diversos permòdols, entre la qual hi havia sengles forats al sòl (de fet, quan només tenia un forat, era un matakà). Les *corseres* (uns matakans seguits) eren situades al cim de les torres; no es difongueren fins al segle XIV; aquestes galeries volades eren suportades, com en el cas dels matakans o les lladroneres, per uns permòdols o cartel·les. En trobem, per exemple, a la torre d'en Pinyol (Baix Ebre) i en moltes altres torres properes a la costa. Per acabar, a Catalunya, trobem les primeres *galeries sobre una arqueria volada* vers el segle XII, per exemple, al poble fortificat de Castellnou (Pallars Jussà); en occità, aquestes galeries rebien el nom de *machacolo machacoladura* (paraula que es pot relacionar amb el mot català matakà).

Tipus de castells

L'oppidum o castellum de l'alta edat mitjana. Els primers estudis sobre aquest tipus de castells foren fets a la Gàl·lia i a Alemanya. L'oppidum solia ésser situat al cim d'un turó o d'una mola. S'aprofitava el relleu, els cingles, com a defensa natural; no calien gaires fortificacions artificials. Aquest indret solia servir de refugi de la població de la contrada; de vegades, també podia ésser el centre d'una senyoria i de l'administració i organització eclesiàstica del territori. En trobem a l'època dels regnes bàrbars i de l'imperi carolingi. Alguns dels husūn, al món musulmà, van tenir una funció semblant: ésser un espai clos destinat al refugi de les persones i dels animals. A Catalunya, podem trobar diversos exemples d'aquest tipus de fortificació altmedieval. Un exemple molt bonic és el poc conegut castell de Tarabau (Noguera). Un exemple molt més estudiat és el del Roc d'Enclar, a Andorra, en un turó situat sobre l'església de Santa Coloma.

Els castells de fusta. Abans de parlar dels castells d'obra d'època carolíngia (que de vegades només eren fets amb tàpia) cal recordar l'existència, en unes etapes primerenques, de castells fets de fusta. Trobem algunes de les mostres més bones de construccions lígnies a Viver (Berguedà) i a la seva rodalia. A Osona, també cal fer esment dels testimonis que hom troba al castell de Torelló o a la Roca del Purpiol. Així mateix, podem esmentar els forats del castell de Rocamur (Vallès Occidental). S'ha afirmat també que el primer castell de Sacama, als peus de Montserrat, anterior al segle X, potser era de fusta.

Els castells amb torre d'abans de l'any 1000. Catalunya, als segles

IX i X (i fins al segle XII), era dividida d'est a oest per una frontera que separava les marques dels comtats catalans i la marca o frontera islàmica. Aquesta realitat provocà que es construïssin centenars de fortificacions al llarg de la franja fronterera. Els castells que es bastiren eren molt originals amb relació a allò que hauriem trobat en aquesta mateixa època a la resta d'Europa.

Sovint, l'element més important d'aquests castells era una torre. Com hem dit més amunt, en general, al costat de la torre hi havia un recinte més o menys gran o una sala. Les torres, inicialment, eren fetes amb una mena de tàpia; de vegades amb pedres poc treballades i amb alguns carreus escairats. Aquestes torres,

algunes torres d'aquesta època primerenca, sense ser cilíndriques, tenien una planta bàsicament quadrangular i els angles arrodonits. Així, a Font-rubí, el Papiol (Penedès), l'Aguda, Castellfollit de Riubregós, etc. També, en aquest moment de proves i d'assaigs, es feren torres amb una planta triangular i uns angles roms, com la magnífica torre del castell de Santa Perpètua de Gaià o la del de Lloberola. Segurament, moltes d'aquestes fortificacions es feren, de vegades a corre cuita (per exemple en el cas de la base de la torre de Fals), després d'alguna de les ràtzies islàmiques de la fi del segle X, com la d'Almansor del 985.

El castell amb torre de l'època feudal. El castell format per una torre mestra i un petit recinte o una sala és el model de fortificació que trobem en molts dels castells del segle XI, ja en un moment de plena consolidació de la societat feudal. Molts d'aquests castells eren situats en terra de frontera, d'altres no. Cal tenir present que, en aquest moment poc posterior a l'any 1000, mentre a Catalunya els castells eren fets amb pedra i calç, en molts països del nord d'Europa encara eren fets de fusta i situats damunt d'una mota artificial de terra.

Podem esmentar diversos exemples d'aquest model de fortificació del segle XI. En primer lloc, el castell de Mur (Pallars Jussà). És un exemple molt bo de castell format per una torre i un recinte annex, on hi havia la sala del senyor. Un segon exemple pot ésser el castell de Farners (la Selva) format per una torre i un clos ampli i ben conservat, al qual es pot accedir per una porta situada a peu pla. A aquests exemples en podem afegir molts d'altres, alguns de situats prop de la frontera dels segles XI o XII, com els de la Manresana, Castellnou de Bages, Almenara, Verdú, Guimerà, Alsamora, Gírbeta, Viacamp, Fontova, etc. D'altres eren situats més lluny, com els de Beuda, Llers, Cruïlles, etc. També hi podríem afegir alguns castells més excepcionals, com pot ésser la Torre Sobirana d'Horta (Barcelonès), envoltada per una construcció anular co-

Els castells alt medievals són sempre castells roquers (ARXIU ARB)

al començament, eren de planta quadrangular; en una segona etapa acabaren essent de planta circular. Pel que fa a les torres de planta quadrangular, esmentem les dels castells de Viver (Berguedà), de Tona (Osona), d'Ardèvol o de Peracamps (Solsonès). Ja al final del segle X, sembla que, per tal d'evitar els angles vius, s'acabaren imposant les torres cilíndriques, com les de Vallferosa (I i II), Ardèvol (II), Fals, Coaner, Ribes, Ponts (I), etc. En d'altres

berta per una volta. Mereix ésser esmentat, així mateix, el castell del mas de les Torres d'Artés (Bages), format per una torre i una sala molt llarga acabada amb una bestorre. Mencionem també el castell d'Alòs (Noguerà), on trobem, al costat de la torre, quatre sales, dues en un nivell i dues més al seu damunt. Fem esment, en darrer lloc, de la magnífica torre de planta pentagonal del castell de Lluçars, a la Ribagorça. A Catalunya, amb tot, aquesta planta és excepcional, atès que la majoria de les torres eren cilíndriques.

La torrassa. El castell que es desenvolupà cap al segle XII és una fortificació molt més tancada en ella mateixa. D'una banda, no és tan dispersa –entre la torre i la sala– i, de l'altra, no hi té tanta importància la torre, potser perquè tot l'edifici esdevingué una torre, un *donjon*, com l'anomenen els francesos, o un *keep*, com s'anomena en anglès. A partir d'aquest moment, les semblances entre els castells catalans i els d'altres països europeus ja són molt grans.

A l'interior de les torrasses hi havia una o diverses sales i cambres. L'aspecte residencial hi tenia més importància, sense que hom renunciés a la seva fortificació. Un precedent llunyà d'aquesta mena de fortificacions és el castell de la Tossa de Montbui (Anoia), fet en una data propera a l'any 1000, o el castell palau de Llordà, del segle XI. Als segles XII o XIII en trobem molts exemples, com el castell de Montmany (Vallès Oriental) que té una planta gairebé quadrada, el castell de Riner (Solsonès) que és de planta rectangular, el castell templer de Gardeny (Segrià), que inclou una gran sala al seu interior, el castell de Pujols (Rosselló), el castell de Llobera (Solsonès) i la força de Blancafort (Berguedà), estudiada en un article en aquest mateix volum. També n'és un magnífic exemple el nucli original del castell de Mataplana (Ripollès), excavat fa uns anys per un equip dirigit per M. Riu. També podem considerar una torrassa alguns castells organitzats en més d'una crugia, com la notable fortifica-

ció romànica de la Bisbal (Baix Empordà).

A França, durant els segles XII i XIII, es difongueren els *donjons* amb formes circulars (Châteaudun), ovalades (Saint-Sauveur-en-Puisaye), poligonals, etc. A Anglaterra, podem esmentar l'innovador castell cilíndric de Restormel (Cornualla), fet a la darrerria del segle XII. A Catalunya, com ja hem vist, en aquest moment de després del 1100, la torre circular ja feia molts segles que era usada; amb tot, potser és en alguns castells fronterers i senyoriais del segle XI, com els de Montanyana o Viacamp (Baixa Ribagorça), on podem valorar més bé el seu aspecte residencial. Pel que fa als castells ovalats, podem recordar

el castell de Lladorre (Pallars Sobirà), que podem datar vers el segle XII. També trobem exemples de torres poligonals, com les dels castells de Claramunt, Orpí, Òdena (Anoia), en general ja fetes en un moment tardà dins l'edat mitjana, ja plenament en l'època del gòtic.

El castell amb un pati central. Cap al segle XIII s'imposà el castell de planta bàsicament quadrada que s'articulava al voltant d'un pati central. En cadascun dels quatre extrems, hi solia haver una torre. Aquest tipus de castell es desenvolupà per tot Europa. De fet, estava dissenyat, en primer lloc, com a edifici residencial, amb grans cambres on vivien els senyors; alhora, si calia, també podia resistir l'atac d'un exèrcit. En podríem esmentar nombrosos exemples anglesos, holandesos, de la França septentrional, de les terres occitanes, de Castella, etc. A Catalunya, com a precedent, podem recordar l'existència del gran palau romànic de Vic, de planta quadrada, amb un pati central, però sense les torres d'angle. També n'és un precedent el castell d'Aguiló (Conca de Barberà) o la fortalesa que, l'any 1058, s'acordà que s'havia de construir a Tàrrega.

Ja dels darrers segles medievals, ens hem de referir a l'impressionant castell inacabat de Montgrí (Baix Empordà). Hi podem afegir molts altres exemples dels segles XIII o XIV: Bellcaire (Baix Empordà), Castellvell de Solsona (Solsonès), Orcau (Pallars), Ravós de Terri (Pla de l'Estany), amb les torres circulars als angles. Falgons (Pla de l'Estany) té les quatre torres quadrades, ubicades als quatre angles. Un exemple ja molt tardà és el castell de Palau-sacosta, fet, segons la data de la porta principal, l'any 1495, amb una torre quadrada en un angle i una de circular a l'oposat. En d'altres casos, s'aprofitaren antigues estructures però se seguí bàsicament aquesta organització de l'espai: així a Cartellà (Gironès), Celrà, Montclús (Vallès Oriental), etc. A aquests exemples també podem afegir els dels notables castells de Balsareny (Bages) i de Tous (Anoia). Amb relació a aquest darrer, s'ha conservat un

Del castell de Merola només es conserva una de les parts de la torre (FOTO CARMÉ SELLES)

detallat inventari del segle XV que ens permet de saber tot allò que hi havia al seu interior, en cadascuna de les seves cambres.

Moltes vegades, a la fi de l'edat mitjana, simplement s'ampliaren les construccions que ja s'havien fet en època romànica o preromànica. Això féu que s'annessin afegint nous cossos, noves sales, nous recintes, que respectaven bona part d'allò que hi havia anteriorment. Certament, per culpa d'aquest fet alguns castells tenen una planta més irregular. Pensem en els grans castells de Castellví de Rosanes (Baix Llobegat) o de Montsoriu (la Selva), aquest darrer acuradament excavat aquests darrers anys.

La casa forta. A partir del segle XI neix una important baixa noblesa, formada pels cavallers (*milités*), els quals, sovint, al segle XII, s'instal·laren als feus que tenien i hi feren edificar un petit castell, una força o casa forta. Per tant, el desenvolupament d'aquesta baixa noblesa va motivar l'aparició d'un nou tipus de fortificació. Era un castell petit, que es diferenciava, però, de les cases pageses perquè tenia més d'una planta, podia tenir un vall, solia tenir espitlleres, etc. Hem de datar les cases fortes sobretot a partir del segle XII. N'hi podia haver diferents tipus: la casa forta

Vells castells medievals, com el de Berga, van esdevenir al cap dels segles fortaliseses borbòniques (ARXIU ARB)

amb forma de torre o torrassa, de sala, de sala amb torre o de petit castell, de vegades edificat també al voltant d'un pati central.

Trobem exemples de la casa forta que era una torre a Olivelles (Noguera), a la torre de la Villa (Solsonès), a la torre de Sa Masó (Garrotxa), a la torre de Brió (Pla de l'Estany) o a la torre de Vilafreser (Pla de l'Estany). N'és un exemple molt notable la torre esberlada de Merola (Berguedà), fortificació del segle XII, formada per una torre de planta quadrangular, distribuïda internament en almenys tres espais. En alguns casos, la torre podia tenir al seu voltant un recinte de muralles, tal com trobem a la torre de l'Esparra (la Selva).

Un exemple de casa forta que era una sala és precisament la Sala (Bages) o la força de Corsavell (Alt Empordà). Una mostra de sala amb torre és la bonica for-

tificació de Roca-salva (la Selva) o la de la Farrès (Pla de l'Estany). La torre de la força de Roca-salva és circular, la de la Farrès és quadrangular. També podem incloure en aquest tipus la fortificació de Puigbò (Ripollès); tanmateix, mentre en els casos precedents la torre s'adossava a la sala, en aquest cas la torre era albarrana, situada a uns metres de distància d'aquesta sala annexa.

El castell del Coll (la Garrotxa), la casa forta d'Esparreguera (Osona), el castell de Llobera a la Barroca (Garrotxa) o la fortificació de Rocaspana (Noguera) poden ésser considerades forces o cases fortes ja força àmplies; de vegades, fins i tot, ja tenien un pati al mig. En algun cas, trobem, en algunes forces o grans cases fortes, les formes típiques dels castells tardans, com són tenir un pati central i quatre torres d'angle; és així a Bellpuig de Tortellà (Garrotxa). Per tot això, de vegades, fins i tot pot ésser difícil d'establir una diferència clara entre alguna casa forta i un castell.

La torre de guaita. Moltes vegades, amb una finalitat purament militar, de defensa, calia que un castell, un conjunt de castells o un territori tinguessin una torre de guaita que permetés de veure la gent que s'acostava abans que

fossin massa a prop o bé que facilités la comunicació entre les diverses fortificacions. Trobem un possible exemple de torre de guaita a la torre de la Pobla o del Fusteret de Súria (Bages) o a la torre del Cinto del Vendrell (Baix Penedès). Són exemples encara més clars el de la torre de guaita de Sant Llorenç de la Muga (Alt Empordà), els de les torres de la Maçana o de Madaloc (Rosselló) o els de les torres que hi ha a prop del castell de Castellfolit de Riubregós o del castell de Castelló de Farfanya (Noguera). Hem de relacionar també algunes d'aquestes torres amb l'existència d'una frontera.

El castell musulmà. Actualment se saben moltes més coses sobre les fortificacions andalusines que allò que hom sabia fa uns decennis. No podem negar la importància que van suposar les recerques fetes sobre els castells islàmics del País Valencià i de les terres veïnes (A. Bazzana - P. Cressier - P. Guichard, *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husūn du sud-est de l'Espagne*, Madrid, 1988). D'acord amb el que sabem, podem establir una diferenciació entre diversos tipus de fortificacions: les sudes i els palaus urbans (com els de Tortosa o Balaguer), els primers castells (com el del Castelló de Torreblanca, Noguera), els castells més tardans (com el de Torrent, al Baix Cinca), les ràpites (com la de Balaguer, Noguera), les torres de guaita o almenares (talí'a, al-manàra, hirassa), potser com la de la Força d'Estany (Noguera) i els burç(s) o torres que defensaven les explotacions rurals poc abans de la conquesta comtal (com les d'Algorfa, Solibernat o els Safranals). Les dues darreres "torres" han estat excavades darrerament.

Alguns dels grans castells musulmans (husūn, plural de hisn) de la frontera d'al-Andalus tenien una doble finalitat. D'una banda havien de servir de lloc de refugi d'una comunitat. Eren, per tant, un gran recinte, sovint encimbellat, d'una manera semblant als castells que hem descrit més amunt. D'altra banda, semblava que també podien tenir una funció administrativa o jurisdiccional

sobre un territori, en el qual vivien un conjunt de comunitats. S'ha assenyalat que alguns d'aquests castells corresponen a llocs centrals que fins i tot van mantenir el nom llatí (o romànic) anterior a la conquesta islàmica (Montmagastre, Llorenç o Meià). Algunes d'aquestes fortificacions podien dur també el nom de qàl'at, com la de Castellldans (Qàl'at al-Hamīr), de la qual encara s'han conservat algunes restes dels seus panys de paret.

El castell i el seu paisatge

Castell i església. Moltes vegades, al cim del turó on s'alça el castell hi ha una església; sovint prop seu hi ha un poble. Hi ha diverses possibles relacions entre la fortificació i l'edifici religiós. Una primera possibilitat és que l'església fos la parròquia del poble que s'estenia pel vessant del turó; aleshores l'església solia ésser a l'extrem del lloc de poblament, sovint, fins i tot, fora de les muralles primerenques del lloc habitat. En podríem esmentar molts exemples, amb relació a molts pobles castrals, sobretot de la Catalunya Nova. Una segona possibilitat és que l'església fos la capella del castell. En aquest segon cas, l'església podia ésser molt a prop del castell, fins i tot dins del recinte castral o àdhuc a l'interior de la torre o edifici principal. L'església del castell de Llordà (Pallars Jussà) era fora del recinte principal, tot i ésser-hi molt a prop. El castell de Castelló de Meià (Noguera) tenia, excepcionalment, la capella inclosa dins els murs del clos de muralles. En canvi, la capella del castell de Viacamp (Baixa Ribagorça) era situada dins del mateix edifici, en un pis alt; això era però molt rar. A Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall trobem les dues realitats: d'una banda hi ha, a dalt, prop de la fortificació, la capella del castell, dedicada a Sant Gervàs, i, de l'altra, a la part baixa del poble, dins el clos de les muralles pobletanes, s'alcen les restes de l'església del vilatge, dedicada a Santa Maria.

Castell i poble. Parlar de la relació entre castell i poble és parlar del

procés d'encastellament (l'*incastellamento* que defensava Pierre Toubert els anys 70 del segle passat) o dels pobles castrals, els pobles creats amb relació a un castell. Fins fa pocs anys, es pensava que els pobles castrals eren pobles nascuts en el moment de la feudalització de la societat, esdevinguda vers l'any 1000 i tan acuradament estudiada, amb relació a Catalunya, per Pierre Bonnassie. Darrerament, algunes excavacions dutes a terme al nord d'Itàlia han permès de concloure (treballs de R. Francovich i R. Hodges) que l'origen de molts d'aquests pobles és molt més proper a l'inici de l'edat mitjana i que no tots necessàriament són de cap a l'any 1000.

La majoria dels pobles de la Catalunya Nova són castrals. Un percentatge són fruit d'un trasllat de població (Verdú o la Curullada); d'altres és possible que tinguin uns precedents més antics, en alguns casos fins i tot anteriors a l'època islàmica. També trobem alguns pobles castrals a la Catalunya Vella, de vegades creats de nova planta, com el del Mallol (Garrotxa), la Roca de Vil·lec (Cerdanya), la Roca d'Albera (Rosselló), etc. Molts dels pobles de la Catalunya Vella nasqueren però al voltant de l'església (pobles de sagrera o de cellera). Això ha motivat que sovint els castells restin separats del nucli de població o de l'hàbitat dispers en masos.

Castell i terme. La major part dels castells més importants tenien un terme. Els castells de la plana de Vic ja eren castells termenats en època carolíngia. La majoria dels castells de les terres de frontera o marca, entre els comtats catalans i al-Andalus, també eren castells termenats. Així al Bages, l'Anoia, el Penedès, la Segarra, la Noguera, el Pallars Jussà, etc. Aquests termes castrals, almenys en una etapa inicial, solien ésser molt grans (per exemple, a la plana de Vic) i amb el temps tendiren a ésser més reduïts (per exemple, a la Segarra). També cal tenir present el procés de reducció progressiva de la mida dels termes castrals més primerencs, fruit d'un procés de fragmentació provocat per l'aparició de noves

fortificacions. Els termes castrals del Penedès amb el temps es fragmentarem, de la mateixa manera que s'esdevingué amb els del Pallars Jussà per exemple. Estudiar els termes d'un territori (castrals, parroquials o pobletans) ens permet d'entendre moltes coses sobre l'evolució de la història d'aquest territori, tal com vaig intentar de demostrar a *Els orígens medievals del paisatge català* (Barcelona, 2004).

Conclusions

Amb aquestes pàgines he cridat l'atenció sobre diversos aspectes:

- En primer lloc, sobre el fet que el castell forma part del paisatge històric de qualsevol contrada. És un element més del territori en època medieval. A més, hem de relacionar constantment el castell amb el poble, l'església, el terme, uns camins, etc.
- En segon lloc, sobre les característiques més importants de les fortificacions catalanes de l'edat mitjana, sobre els trets característics que han de permetre d'entendre-les, de classificar-les i de datar-les. Convé de saber, per exemple, que les portes de les torres solien ésser a uns metres del terra o que, al segle X, ja es feien cadafals de fusta, però que els matabans d'obra i, sobretot, les corseres foren construïdes en un moment ja força més tardà.
- En tercer lloc, sobre l'originalitat dels castells catalans, d'una manera especial dels castells de l'alta edat mitjana. És important d'assenyalar el fet diferencial dels castells catalans, sobretot dels altmedievals. Als segles IX, X i XI, l'existència d'una frontera que dividia uns comtats d'uns territoris islàmics féu que trobem, molt abans que en altres països europeus, certs tipus de fortificacions, com poden ésser les torres de planta rodona i d'obra, els castells quadrangulars amb pati central, les bestorres de flanqueig, etc.
- En darrer lloc, també cal assenyalar les relacions estretes que hom descobreix entre les característiques dels castells

catalans de la fi de l'edat mitjana i les característiques de les fortificacions que hi havia a la resta d'Europa occidental en aquesta època més tardana.

Bibliografia bàsica

- Actes del Congrés Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Museu Etnològic del Montseny, Arbúcies, 2003.
- Bolòs, J.: "Els castells medievals a Catalunya", *L'arquitectura militar medieval*, *Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2000, pàgs. 11-23.
- Bolòs, J.: "Els castells medievals catalans", *Finestrelles*, 6, 1994, pàgs. 71-96.
- Bolòs, J.: "L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia", *Catalunya Romànica*, vol. 27, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998, pàgs. 19-62.
- Bolòs, J.: *Castells de la Catalunya central*, Fundació Caixa Manresa - Angle Editorial, Manresa, 1997.
- Cabestany, J.F. - Bertran, P. - Riu, M et alii, *El castell de Mataplana. L'evolució d'una fortificació senyorial (s. XI-XV)* (Gombrèn, Ripollès), Barcelona, 1994.
- Els castells catalans*, 6 volums, Rafael Dalmau editor, Barcelona 1967-1979.
- Debord, A.: *Aristocratie et pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale*, Picard, Paris, 2000.
- Kenyon, J. R.: *Medieval Fortifications*, Leicester University Press, Leicester i Londres, 1990.
- Monreal, L. - Riquer, M. de: *Els castells medievals de Catalunya*, 3 volums, Barcelona 1955-1965.
- Pounds, N. J. G.: *The medieval castle in England and Wales. A social and political history*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Riu, M. (ed.): *Castells, guaites, torres i fortalises de la Catalunya medieval*, annex 3 d'Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, Barcelona 1986-87.
- Vigué, J. - Pladevall, A. (dirs.): *Catalunya Romànica*, 27 volums, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984-1998.

Jordi Bolòs Masclans